

LES LLENGÜES EN ELS ÒRGANS CENTRALS DE L'ESTAT ESPANYOL (UN BALANÇ DE 25 ANYS DE LA CE)¹

Emili Boix-Fuster

Centre Universitari de Sociolingüística i Comunicació
Universitat de Barcelona

1. ESPANYA, ESTAT CENTRAL, PLURILINGÜISME I DIVERSITAT LINGÜÍSTICA

A l'Espanya actual, tal com analitzava molt bé Linz (1975), no s'ha produït una assimilació al castellà per part de la població no castellanoparlant ni s'ha produït tampoc una homogeneïtzació completa cap a les llengües no castellanen en les seves zones respectives. Els diferents ritmes en els processos tant de castellanització com de recuperació de les llengües pròpies han dut a un panorama sociolingüístic complex, heterogeni, viu i dinàmic. Enfront d'aquesta situació, a Espanya no està arrelada encara una tradició de respecte i de foment del multilingüisme, com ho demostren alguns fets des de 1975. Recordem la xiulada de part del públic quan Raimon va cantar en català-valencià en un festival d'homenatge a una víctima d'ETA, José Luís Blanco, a la plaça de Las Ventas de Madrid (10-IX-1997). Recordem, el 2001, les paraules del Rei Juan Carlos I quan negà que el castellà/espanyol hagués estat mai llengua d'imposició. Sobretot recordem la campanya de desinformació i manipulació de la situació sociolingüística per part de tertulians radiofònics a través de la COPE o d'Onda Cero, que han cavat un fossar d'incomprensió interterritorial. La diversitat doncs massa sovint no ha estat assumida com quelcom positiu tant per part de la societat civil de l'Espanya monolingüe, com, sobretot per part

de l'estat central, de matriu fonamentalment castellana.

Ara, en la nova oportunitat de govern socialista a Madrid, el que algú anomena una segona transició (Elorza 2004), cal obrir novament el diàleg per assolir la pau lingüística. L'únic límit per a aquest diàleg es troba sempre en aquells que prediquen un fals internacionalisme (Lodares 2000; vegeu-ne la crítica contundent a Murgades 2002), que no és res més que la màscara de l'assimilacionisme més tronat.

2. L'ORGANITZACIÓ POLÍTICA DE LA DIVERSITAT LINGÜÍSTICA

En la tradició de la teoria política hi ha hagut concepcions diferents sobre el caràcter positiu o negatiu de la diversitat lingüística. Des del liberalisme, corrent dominant en els països occidentals, podem distingir dues concepcions de la diversitat lingüística, la del liberalisme homogeneïtzador i la del liberalisme comunitarista.

El liberalisme homogeneïtzador. En general ha predominat la concepció negativa, que podríem denominar babèlica, conforme a la qual la diversitat lingüística era un senyal de la fragilitat de l'estat, i un obstacle per a la mobilitat interna de la població i per a la circulació d'informació i coneixements. La majoria de pensadors i polítics liberals adoptaren

¹ Aquest article s'ha pogut escriure gràcies a l'ajut del projecte BFF2002-01232 del Ministerio de Educación y Ciencia de del Govern espanyol

per tant la creença en la equació “un estat, una llengua”. En aquesta línia ja el clàssic John Stuart Mill (1861/1947,361) propugnà que un cert grau d’homogeneïtzació cultural de la ciutadania era necessari per a l’eficiència d’una democràcia:

“En un poble sense sentiment comú, sobretot si llegeix i parla idiomes diferents, no pot existir una opinió pública unida, necessària perquè funcioni el govern representatiu”.

Perquè hi pogués haver comunitat de sentiments i pensaments, havia d’existir una comunitat imaginada (Anderson 1983), que sols era possible si la població, per exemple, llegia els mateixos diaris, rebia la mateixa educació i compartia la mateixa llengua. Així es va anar estenent la nefasta confusió entre la igualtat de drets (*equality* en anglès) i la igualtat de trets (*sameness* en anglès). Bastant més endavant, un dels clàssics de la comunicació social, Karl Deutsch (1953), va preveure que, a causa de la creixent modernització, industrialització i, per tant, comunicació, les petites nacionalitats i llurs llengües serien assimilades pels estats-nació de majors dimensions. Les experiències de Catalunya i Euskadi, mostren que tal previsió fou errònia.

El liberalisme comunitarista. Des del mateix liberalisme, tanmateix, existeixen d’altres posicions molt més favorables a la diversitat cultural i lingüística. Així Charles Taylor (Taylor 1991, Taylor et al. 1994), Castiñeira (1999) o Will Kymlicka (1999), argumenten que un estat liberal modern ha de tenir en compte la promoció de la diversitat cultural i lingüística dels seus ciutadans, perquè aquesta diversitat és per a molts d’ells part d’una vida més digna, una vida millor. Tots dos autors posen de manifest, amb matisos en els quals ara no entraré, que l’estat liberal sovint pretén ser cec davant de les diferències culturals i lingüístiques de la ciutadania, però així l’únic que aconsegueix és ser inevitablement

etnocèntric a favor de la cultura i llengua dominants. L’estat sempre ha d’escollir alguna o algunes llengües per a comunicar-se amb els ciutadans. En consonància amb aquesta línia de pensament crec que cal millorar els valors liberals de llibertat, igualtat i dignitat individuals perquè incloguin les diferències col·lectives (Requejo 1998) i defenso, per tant, un cert intervencionisme proporcionat de l’estat en favor de les llengües.

3. LA QUESTIÓ LINGÜÍSTICA EN LA TRANSICIÓ POLÍTICA I EN LA CONSTITUCIÓ ESPANYOLA

A Espanya hi ha hagut pocs intents de reconeixement legal de la diversitat lingüística, encara que Espanya sigui un dels estats plurilingües més complexos d’Europa. En la Constitució de 1812, com en les posteriors del segle XIX, s’obviava absolutament el tema lingüístic: tenim després sols dos intents de regulació lingüística: els breus intents de la Mancomunitat durant la Restauració i de l’Estat integral de la II República.

En els anys setanta i vuitanta, en plena transició política del règim franquista a la democràcia, dos sociòlegs analitzen, amb visions ben diverses, els problemes sociolingüístics que Espanya començava a plantejar-se amb els nous aires de llibertat (vegeu Barrera 2004, per a una anàlisi complementària). El primer sociòleg, Juan José Linz, preveu que la recuperació de l’ús públic de les llengües no castellanés, plantejarà nous problemes de cara a la modernització social (Linz 1984, 71):

“El bilingüismo, independientemente de un nacionalismo excluyente, creará barreras a la movilidad interregional (excepto en las actividades industriales menos calificadas) y barreras a la movilidad ascendente de los inmigrantes y de sus

hijos, sólo superables con el tiempo, dando lugar a una estructura social segmentada”

El segon sociòleg, Rafael Lluís Ninyoles, representa la veu dels sociolingüistes de la perifèria espanyola. Ninyoles, en primer lloc, critica, en els anys setanta-sis i setanta-set, en plena efervescència de propostes de futur davant de l'aprovació de la Constitució Espanyola, la regulació lingüística de la II República. Sense saber-ho la seva crítica era aplicable a la regulació lingüística de la Constitució Espanyola en el seu article 3, que s'aprovaria l'any següent, el 1978. Les fórmules lingüístiques adoptades tant per la II República com per la del 1978 privilegiaven triplement els castellanoparlants:

1º “Por la estricta territorialidad de su derecho en las áreas castellanicas (regiones oficialmente unilingües), 2º “Por la personalidad de su derecho en las áreas no castellanoparlantes (regiones “bilingües”); y 3ª Por el monolingüismo estatal” (Ninyoles 1977: 255).

Ninyoles, en canvi, proposava un model d'unilingüisme territorial en les diferents zones no castellanoparlants amb la inserció d'amples garanties personals (Ninyoles 1977: 258):

“Quizá la alternativa más coherente implicaría la instrumentación de un modelo de unilingüismo territorial en las regiones autónomas, combinado con garantías eficaces respecto a los sectores de habla castellana sobre la base de unos derechos lingüísticos personales, e inserto en un programa socialista capaz de asumir una transformación cultural democrática y de instaurar una relación de auténtica coigualdad y reciprocidad entre las distintas comunidades de un Estado español multilingüe”

Aquesta proposta d'atorgar un cert predomini a les llengües no castellanenes provenia del seu convenciment que *“la igualdad legal, fundada en una desigualdad efectiva, impediría la efectiva igualación”* (Ninyoles 1957: 256) ja que la situació de partida entre les llengües en conflicte era desigual i injusta.

Ninyoles, a més, proposava un respecte escrupulós als sectors castellanoparlants en aquestes zones perifèriques de l'estat, a causa de l'heterogeneïtat de situacions sociolingüístiques en què es trobaven i es troben, per exemple, tant “minories oficials” no integrades com població autòctona castellanitzada.

Al final, com és sabut, les aspiracions de transformació socialista i igualitària de l'Estat que plantejava Ninyoles no es varen complir, com tampoc el seu disseny sociolingüístic de l'Estat. Finalment s'aprova una Constitució fruit del compromís, i fruit de l'amenaça del tot o res. El plantejament lingüístic que es plasma en l'article tercer de la CE és el més ambiciós en relació al llarg reguitzell d'antecedents centralistes. En la CE els equilibris semàntics en el tema sociolingüístic representen un plantejament insuficient, tanmateix. Mitjançant el famós article 3 de la C.E. l'Estat central ha protegit sobretot la llengua espanyola, la que ja té la màxima difusió- pràcticament tota la població s'hi ha bilingüitzat. Segons Vernet (1994: 120) quatre principis regeixen la política lingüística de l'estat central:

- a. El principi de diversitat de tractament. Les diferents llengües parlades a Espanya reben un tractament diferenciat en tres categories: el castellà, les altres llengües oficials i les modalitats lingüístiques. La diferència bàsica entre les llengües no castellanenes es troba en el fet que unes es normalitzen i d'altres (les modalitats) es conserven.
- b. El principi de territorialització impura. Els drets a expressar-se en llengua no castellana es restringeixen a un determinat territori, mentre que els

- drets del castellà s'apliquen a tota Espanya.
- c. El principi de foment del plurilingüisme, ja que es considera com a valor superior de l'ordenament jurídic, establert indirectament en l'article 1 de la CE en connexió amb l'article 3 del mateix text. Aquest principi també apareix en l'article 20.3, referit als mitjans de comunicació social, en els quals s'afirma "es garantirà l'accés als dits mitjans dels grups socials i polítics significatius, respectant el pluralisme de la societat i de les diverses llengües d'Espanya". Aquest principi no es compleix, de la mateixa manera com s'incompleix, per exemple, el dret a l'habitatge digne i assequible.
 - d. El principi d'oficialitat en les comunitats autònomes, segons el qual cada una decideix l'extensió i modularitat de la doble oficialitat.

Quines reaccions hi ha davant aquesta regulació actual del plurilingüisme actual? Vegem, per exemple, la visió discordant respecte al castellà d'un diputat socialista català, i la que es manifesta, en canvi, en una resolució del Ministeri de Justícia espanyol, en època de domini també socialista. El 1981 Alexandre Cirici Pellicer afirmava en un debat entre intel·lectuals castellans i catalans:

"Evidentemente, este futuro federalismo no puede ser verdad si no está hecho en libertad, si no está hecho en igualdad, e incluso, ¿por qué no?, con el contenido fundamental de la fraternidad. Que no se hable de bilingüismo en Cataluña, si no se habla de bilingüismo en todas partes. Porque, en Cataluña, es interesante y útil que los catalanes sepamos, o podamos utilizar el castellano cuando sea conveniente. Lo que hay que reconocer es que también el Estado, si quiere ser el Estado de todos, tendría que pensar que un ciudadano de Cataluña no tiene por qué hacer la comedia de dirigirse al Estado en una lengua que no es la suya. Mientras sea así, el Estado nos

parecerá siempre un estado extranjero" (Cirici Pellicer 1983, 168, a Relaciones...)

En canvi, per a una resolució del Ministeri de Justícia, el castellà era la llengua de tots els ciutadans i, per tant, no se'ls discriminava si s'usava en les comunicacions que se'ls adreçava:

"Ningún atisbo de discriminación puede existir por el hecho de imponer a un español el uso del castellano"

(El País, 17-VIII-1988)

Aquí partim de la posició de Cirici Pellicer. En la meua opinió una integració més gran de l'Estat hauria d'acceptar plenament la seva pluralitat lingüística. ¿Com podria perfeccionar-se el sistema per aconseguir una convivència més acceptable per a totes les parts? És possible un "Visca Espanya" o no és convenient ni possible entendre's amb Espanya? Qualsevol perfeccionament o retoc del marc plurinacional és sols una meta volant per a fites més altes de sobirania, la independència inclosa, o el que cal fer és fondre's sense reserves en aquest marc comú? Les reserves recents dels presidents d'Òmnium Cultural, Obra Cultural Balear i Acció Cultural del País Valencià (Climent, Mir i Porta 2003) davant la política castellanitzadora i fragmentadora de l'Estat central enunciaven clarament aquest dilema: si l'estat no ens vol, no ens reconeix com som, nosaltres no el voldrem a ell.

4. UNA POLÍTICA LINGÜÍSTICA PER A UN ESTAT FEDERALIZANT

Creiem amb Requejo (2001) que Espanya és un estat fonamentalment regional que convindria que tingués un desenvolupament federalitzant asimètric. En aquest nou marc un reconeixement rigorós del plurilingüisme espanyol comportaria, des de l'Estat (i, millor, des d'un organisme coordinador), plantejar-se

les preguntes que suggeria McRae (1994): Qui decideix quines comunicacions s'han de fer en una o altra llengua? Qui rep què en qüestions lingüístiques? Com es donen aquests serveis? Quins serveis han de ser proporcionats en cada llengua? En quina versió de la llengua seleccionada es presten aquests serveis?

No s'ha fet encara aquest plantejament global del plurilingüisme estatal: per exemple, quins canvis d'hàbits comportaria en part del funcionariat (Lagarde 2002) o quin marge de maniobra tenen les comunitats autònomes per gestionar lingüísticament les noves migracions. Requejo (2001) ha començat a assenyalar tres esferes de reconeixement del caràcter plurilingüístic de l'estat:

(a) *En primer lloc en l'esfera simbolicolingüística* aquest reconeixement hauria de plasmar-se en el nom de l'Estat, en les monedes i documents de tipus estatal (DNI, passaport, llibre de família, BOE, carnets de conducció, butlletes de la loteria o de les travesses, etc).

(b) *En segon lloc en l'esfera institucional* s'invoca el plurilingüisme en el Parlament central, particularment en el Senat i en els serveis centrals de l'administració, sobretot en el cas de la capital (McRae 1989). El plurilingüisme hauria d'esdevenir banal (Billig 1995), en els rètols dels ministeris i les ambaixades, en els impressos de l'administració d'hisenda o en les comunicacions institucionalitzades de la Corona, de la mateixa manera que ho és en la documentació electoral, o en algunes empreses privades de serveis com La Sirena, Abacus o Eroski. També les llengües no castelles haurien de ser reconegudes per les institucions europees, reivindicació per a la qual cal el suport, com a valedor, del govern central (Milian 2003).

(c) *En tercer lloc en l'esfera dels poders públics*, s'hauria d'assegurar el reconeixement

del caràcter plurinacional i plurilingüe de l'estat en els currículums nacionals.

Hi ha molt camp a córrer per assolir aquests objectius. Tota l'administració central continua treballant quasi exclusivament en castellà. Les campanyes de promoció i publicitat des de l'administració central de l'estat (campanyes contra el tabac o la sida, campanyes de la Direcció General de Tràfic) solen oblidar les llengües no castelles. Un terreny particularment deficitari és el de la Justícia, camp en què el coneixement de les llengües no oficials no és un requisit sinó un simple mèrit (vegi's, per exemple, la Llei Orgànica 6/1985) per als concursos de trasllat.

5. NECESSITAT DE CONSTRUIR UNA TRADICIÓ PLURILINGÜE

Aquestes deficiències observades posen de relleu que falta una mentalitat d'igualtat i fraternitat en les relacions interlingüístiques a Espanya (Garcia Negro 1995). Encara hi ha, per exemple, més de 200 disposicions legals que obliguen a l'ús exclusiu o prioritari de la llengua espanyola i obliden les altres llengües espanyoles (www.eapc.es/publicacions, i www.contrastant.net/llengua/obligatori.htm) En canvi les comunitats autònomes (sobretot Catalunya i Euskadi) han estat valedores fonamentalment de les llengües pròpies, considerades preferents (Mirambell 1999).

Aquesta distribució de funcions és separadora i disgregadora. D'una banda les zones no castelles haurien de reconèixer el castellà com a patrimoni col·lectiu de primer ordre: haurien d'assegurar-ne, per exemple, un ensenyament de màxima qualitat i uns serveis oficials. Però simultàniament, el govern central hauria de defensar i usar com a pròpies les distintes llengües d'Espanya. Aquesta

actuació del govern central quant al plurilingüisme ha de partir d'una visió positiva de la diversitat i ha de partir també d'una actitud generosa que pot permetre's el grup cultural dominant. No cal insistir que la població espanyola que no té l'espanyol com a primera llengua, coneix en la seva pràctica totalitat l'espanyol però no per això vol ni ha d'abandonar la seva primera llengua com a principal. De la mateixa manera, en un futur no llunyà, potser tots els europeus sabrem anglès, però no per aquesta raó deixarem de voler-nos relacionar en la nostra llengua amb l'administració europea, ni deixarem de tenir àmbits d'ús exclusiu en les nostres llengües pròpies. Creiem doncs que un bon model de comportament és el dels òrgans centrals de la Confederació Suïssa. La política lingüística helvètica, més que guiar-se per una legislació primfilada i detallista, es fonamenta en una tradició consolidada de respecte pel plurilingüisme, ajudat per una altra tradició molt consolidada de pragmatisme i subsidiarietat (Windish 2002). Encara estem lluny, però, d'aquest tarannà helvètic. Encara actualment l'estat obliga a escriure els assentaments de naixement, casament i defunció dels registres civils exclusivament en castellà. De la mateixa manera l'estat multa sols en castellà per incompliment dels deures tributaris.

Una política lingüística del govern central és integradora si permet a ciutadans espanyols de diferents llengües sentir-se més identificats amb les institucions. Una política lingüística democràtica és possible, perquè té costos assumibles. Una política lingüística democràtica permet ser reconegut en el propi país i desmuntar la vella idea orteguiana que Castilla era la propietària, la que tenia el *copyright* d'Espanya. Una política lingüística democràtica integradora allunya les temptacions separadores, mentre que una política lingüística assimilista les exacerba.

Perquè aquesta política lingüística integradora sigui factible el millor és un estat consociacional, basat en el consens, el pacte i la generositat, més que en la simetria, la racionalitat i l'adhesió. Es tracta doncs sobretot, més que de promulgar legislacions complexes, o de prendre decisions segons l'estricta regla de la majoria, de construir un tarannà o una tradició de respecte cap a la diversitat hispànica, una veritable cultura federal.

Aquesta política lingüística democràtica a nivell estatal ha d'anar acompanyada de l'abandó de dos mites: el de les societats compactes i el de les llengües compactes (Bierbach 2000: 35):

D'una banda el respecte de la diversitat fora i també dintre dels territoris autònoms. La centralitat que el català, com a llengua pròpia, té en els àmbits públics a Catalunya no significa sempre exclusivitat. Si és anacrònic aspirar a la fórmula "A un estat correspon una sola llengua", també ho és creure que "a una nacionalitat, a una regió o a una comunitat autònoma correspon una sola llengua". Seria convenient que abandonéssim el mite de les societats compactes.

D'altra banda, aquest respecte a la diversitat hauria de comportar una renúncia al perfeccionisme, o sigui, a una competència idèntica en dues o més llengües. Hauria d'estendre's una visió més tolerant de les interferències i accents derivats de qualsevol contacte de llengües i, en canvi, hauria de valorar-se la intercomprensió entre les llengües d'una mateixa família lingüística tal com ho fa el mètode *Eurocomrom- els set sedassos* (Clua et al. 2003). És completament normal que un individu no s'expressi amb igual fluïdesa, perfecció o complexitat a tots els nivells en les dues (o més) llengües que domina i fa servir, i els parlants haurien d'acceptar aquestes asimetries (Lippi-Green 1997).

Seria convenient, per tant, que també abandonéssim el mite de les llengües compactes.

6. CONCLUSIONS

Hem vist que un refinament de la teoria liberaldemocràtica veu el pluralisme lingüístic com un valor digne de ser protegit i no simplement com un fet que hauria de tolerar-se. I aquest refinament és possible, i factible, fins i tot senzill. Hi ha multitud de mostres de com plasmar el multilingüisme espanyol perquè tots els que parlem català-valencià ens sentim còmodes en les nostres comunicacions amb l'estat al qual paguem els nostres impostos. Els senyals del caràcter plurinacional i plurilingüe de l'Estat haurien de ser tan presents (en els calendaris, en les etiquetes, en la retolació, en el fusellatge dels avions, en els segells, en les monedes...) que esdevindrien gairebé banals, com succeeix a Suïssa, Finlàndia, Bèlgica o al Canadà.

El professor McRae (1983, 1986 i 1997) en els seus magnífics volums dedicats al multilingüisme a Suïssa, Bèlgica i Finlàndia es plantejava la pregunta crucial: “¿De quina manera pot un país multilingüe aconseguir la pau i la justícia lingüística per als distints grups en contacte?” Ja hem vist que des de la CE es pot avançar cap un reconeixement més gran del plurilingüisme en el nostre país, reformant-la si calgués. Per a alguns, començant per un dels pares de la CE com Gregorio Peces Barba, la modificació de la CE no és possible, “no hay margen para nada más” (...) “el paso siguiente sólo puede ser la independencia” (*El País*, 25-X-2000). Em sembla, tanmateix, que aquesta pregunta ha de plantejar-se i resoldre's de manera pragmàtica i realista. El nou govern espanyol és més dialogant i obert que l'anterior, el seu espanyolisme és molt més fi que el del govern del PP i permet un reconeixement superior de la diversitat lingüística. Ara bé: si no es compleixen aquestes esperances, per a una

part dels catalans, si més no per al mig milió que votaren ERC, serà el moment de dir, com finalitzava Joan Maragall, la seva *Oda a Espanya*: “On ets Espanya? No entens aquesta llengua que et parla entre perills? Has desaprès d'entendre an els teus fills?” I el poema, com saben, acaba amb un “Adéu, Espanya, Adéu”.

7. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDERSON, B. (1983). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londres: Verso.
- BARRERA, A. (2004). «La diversidad de lenguas en España en los últimos 25 años. Perspectivas desde territorio monolingüe». *Llengua, Societat i Comunicació*, 2.
- BASTARDAS, A.; BOIX, E. (eds.). (1994). *¿Un estado, una lengua? La organización política de la diversidad lingüística*. Barcelona: Octaedro.
- BILLIG, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- BIERBACH, C. (2000). «Cuatro idiomas para un Estado, ¿cuántos para una Región Autónoma? Observaciones acerca del debate sobre plurilingüismo y política lingüística en España».
- CASTIÑEIRA, A. (1999). «Identitat, reconeixement i liberalismes. Un debat al voltant de Ch. Taylor». REQUEJO, F. (ed.). (1999). *Pluralisme nacional i legitimitat democràtica*. Barcelona: Proa.
- CLIMENT, E.; MIR, A.; PORTA, J. (2003). «Ja n'hi ha prou. L'Estat no assumeix els drets fonamentals dels catalanoparlants». *Avui*, 8 de desembre.
- CLUA, E. et al. (2003). *EuroComRom-Els set sedassos. Aprendre a llegir les llengües romàniques simultàniament*. Aachen: Shaker Verlag.
- DEUTSCH, K.W. (1953). *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*. Cambridge: MIT Press.
- ELORZA, A. (2004). «Cerrar la transición». *El País*, 24 de juny.

- GARCIA NEGRO, M. P. (1995). «L'Estat espanyol, monolingüe o plurilingüe». *IV Jornades de Sociolingüística. La política lingüística a l'Estat espanyol: balanç i perspectives*. Ajuntament d'Alcoi, 24 i 25 de març de 1995, 49-62.
- KYMLICKA, W. (1999, or. anglès 1995). *Ciudadania multicultural. Una teoria liberal dels drets de les minories*. Barcelona: Proa.
- LACORNE, D.; JUDT, T. (2002). *La politique de Babel. Du monolingüisme d'État au monolingüisme des peuples*. Paris: Karthala.
- LAGARDE, C. (2002). «L'administration autonome et ses limites». BOYER, H.; LAGARDE, C. (eds.), 202-214.
- LINZ, J. J. (1975). «Politics in a multilingual society with a dominant world language: the case of Spain». SAVARD, J. G.; VEGNEAULT, R. (eds.). *Multilingual Political Systems, problems and solutions*. Québec: Les Presses de l'Université Laval.
- (1981). «La crisis de un estado unitario: regionalismos periféricos y regionalismos»: *La España de las autonomías*. Tomo II. Madrid: Espasa-Calpe, 649-752.
- (1984). «La sociedad española: presente, pasado y futuro». LINZ, J. J. (ed.). *España, un presente para el futuro*. Madrid: Instituto de Estudios Avanzados.
- (1992). «Los nacionalismos en España: una perspectiva comparada». *Historia y fuente oral*, 7, 127-135.
- LIPPI-GREEN, R. (1997). *English with an Accent. Language, ideology, and discrimination in the United States*. Londres: Routledge.
- LODARES, J. R. (2000). *El paraíso políglota*. Madrid: Taurus.
- MARAGALL, J. (1898). «Oda a Espanya». *Obras Completas I*. Barcelona: Selecta (1970), 171-172.
- MCRAE, K. D. (1983). *Conflict and Compromise in Multilingual Societies: Switzerland*. Toronto: Wilfried Laurier University Press.
- (1986). *Conflict and Compromise in Multilingual Societies: Belgium*. Toronto: Wilfried Laurier University Press.
- (1989). «Plurilingual states and capital cities». *Le problème de Bruxelles depuis Val Duchesse (1963)* (redacció d'E. Witte). *Actes du Colloque VUB-CRISP du 20-21 octobre 1988*. Brussels: VUB Press, 193-206.
- (1994). «El establecimiento de una política lingüística en sociedades plurilingües: cinco dimensiones cruciales». BASTARDAS, A.; BOIX, E. (eds.). (1994), 75-98.
- (1997). *Conflict and Compromise in Multilingual Societies: Finland*. Toronto: Wilfried Laurier University Press.
- MILIAN, A. (2003). *La igualtat de les llengües a les institucions de la Unió Europea. Mite o realitat?* Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- MIRAMBELL, A. (1999). «El catalán como lengua propia de Cataluña». HERRERO de MIÑÓN, M. (ed.). *Estudios jurídicos sobre la ley de Política Lingüística*. Madrid: Marcial Pons, 45-76.
- MURGADES, J. (2002). «Gltofàgia i glossofilia en el discurs lingüístic espanyol d'avui». *Faig*, 41-42.
- NINYOLES, R. L. (1976). *Bases per a una política lingüística a l'Estat Espanyol*. València: Tres i Quatre
- (1977). *Cuatro idiomas para un estado (el castellano y los conflictos lingüísticos en la España periférica)*. Madrid: Cambio 16
- (1994). «España como país plurilingüe: líneas de futuro». BASTARDAS, A.; BOIX, E. (eds.). (1994), 141-154.
- ORTEGA Y GASSET, J. (1921, 15 ed. 1967) *España invertebrada. Bosquejo de algunos pensamientos históricos*. Madrid: Revista de Occidente.
- Relaciones de las culturas castellana y catalana* (1983). (Encuentro de intelectuales, Sitges 20-22 de diciembre de 1981). Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- REQUEJO, F. (1998). *Federalisme per a què? L'acomodació de la diversitat en democràcies plurinacionals*. València: Tres i Quatre.

- (2001). «Political liberalism in multinational states: the legitimacy of plural and asymmetrical states». GAGNON, A. G; TULLY J. (eds.), 110-132.
- STUART MILL, J. (1947, 1861). «Representative Government». LINDSAY, A. D. (ed.). *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*. Harmondsworth: Penguin.
- TAYLOR, CH. (1991). *La ética de la autenticidad*. Barcelona: Paidós.
- et al. (1994). *Multiculturalism. Examining "the Politics of Recognition"*. Princeton: Princeton University Press.
- VERNET, J. (1994). «La regulación del plurilingüismo en la administración española». BASTARDAS, A.; BOIX, E. (eds.). (1994), 115-140.
- (coord.). (2003). *Manual de Dret Lingüístic*. Valls. Cossetània.